

YA'KÛBÎ'NİN KAYNAKLARI VE Şİİ TARAFGİRLİĞİ SORUNU

AL- YA'QUBI'S SOURCES AND THE QUESTION OF SHI'A PARTIALITY

WILLIAM G. MILLWARD

Türkçe Çeviri: Murat AĞARI*

Giriş

Bu çalışmanın amacı, 9. yüzyıl Arap coğrafyacı-tarihçisi Ya'kûbî'nin büyük tarih eseri *Târihi* yazarken kullandığı kaynakları gözden geçirmek ve bu eserde Şîa lehine önyargılı davrandığına dâir sıkça dile getirilen iddiaların ne ölçüde kaynak seçiminden kaynaklandığını tespit etmektir. Bu eserin yaklaşık bir asır önceki ilk baskısının ardından yapılan ilk değerlendirmelerde, eserin Şîi eğilimli olduğuna dâir farklı yoğunlukta suçlamalar yer almıştır. Bu ve benzeri suçlamalar, Arapların tarihini, Arap edebiyatı tarihini ya da Orta Doğu tarihçilerini ele alan sonraki kaynakların neredeyse tamamında tekrarlanmıştır. Ancak bu değerlendirmelerin ya da referansların hiçbirisi bu suçlamayla tam olarak ne kastedildiğini açıklamamış ya da hangi bağlamda kullanıldığını tanımlamamıştır¹.

Tüm tarihçiler, diğer insanlarda olduğu gibi, tutumlarında ve peşin-hükümlerinde şu ya da bu derecede veya şu ya da bu yönde önyargılıdır. Tarih yazma süreci, yazarın düşünerek karar vermesini gerektiren bir süreç olduğundan, kişisel önyargılarının bir kısmının eserine sızması doğaldır. Vicdanlı bir tarihçi, dini, siyasi ya da diğer kişisel kanaatlerini, tarihin genel gerçeklerinin çarpıtılmasına, renklendirilmesine ya da yeniden değerlendirilmesine yol açmayacak şekilde göz ardı etmeye çalışacaktır. Bu araştırma bağlamında önyargı (*bias*) terimi, tüm tarihçilerin tâbi olduğu örtük, bilinçaltı yatınlığı değil, Müslüman tarihçiler tarafından kullanılan tarihsel yargıların çoğunu etkileyen açık bilinçli önyargı türünü (*overt conscious bias*) ifade etmek üzere anlaşılmalıdır. Doğulu ve Batılı birkaç kuşak akademisyenin araştırmaları, Rosenthal'ın, “*dini-siyasi mülâhazaların erken dönem İslâm tarihi yazımının çoğunu tamamen taraflı hale getirdiği*” yönündeki tespitinin geçerliliğini ortaya koymuştur². Dolayısıyla, sonraki dönemin belirli bir tarihçisinin önyargısı, öncelikle temel konularda aldığı pozisyonlar ve kaynak seçiminde oluşturduğu standartlar açısından belirlenebilir.

Kaynak materyallerin seçimi, doğası ve onlardan nasıl yararlanıldığı, herhangi bir tarihçinin başarısını ölçmek için önemli bir indekstir. Bu iki faktör Ya'kûbî'nin durumunda özellikle geçerlidir. Eğer bir grubun ya da diğerinin lehine önyargı ya da tarafgirlik suçlaması sağlam temellere dayanacaksa, bu eğilimin ne ölçüde kaynakların kendilerine atfedilebileceğini sorgulamak önem kazanmaktadır. Bu ilkeyi Ya'kûbî'nin tarih çalışmasına uyguladığımızda, konuya özgü birkaç soru ortaya çıkmaktadır. Yazar, selefleri ve çağdaşları tarafından bilinmeyen ya da herhangi bir sebeple kullanılmayan hangi kaynakları kullanmıştır? İlk dönem Arap tarihçileri arasında Ya'kûbî ve meslektaşları için ortak olan kaynaklar hangileridir ve bunlarda hangi eğilimin kanıtları tespit edilebilir? Yazarın eğilimi ne ölçüde kaynak materyal seçimine ve

Bu makale 02.05.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 05.05.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 05.07.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makale İngilizce olarak “William G. Millward, “al-Ya'qubi's Sources And the Question of Shi'a Partiality”, *Abr-Nahrain*, V: 12 (1971-1972), ss: 47-74” şeklinde yayınlanmıştır.

Makaleye atfı şekli; Millward, William G., “Ya'kûbî'nin Kaynakları ve Şîi Tarafgirliği Sorunu”, Çev: M. Ağarı, *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 117-133.

* Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: muratagari@karabuk.edu.tr, ORCID: 0009 0007 7052 0078.

¹ Bu suçlamalara ciddi bir itibar kazandırmaya çalışan tek çalışma Franz Rosenthal'ın *A History of Muslim Historiography*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, (Leiden: E. J. Brill 1968), 64, 133-34.

² Aynı eser, 63.

bunları manipüle etme biçimine bağlanabilir? Bu sorulardan bazılarına verilecek cevaplar, Ya'kûbî'nin eseri ile tarihsel meslektaşlarının eserleri arasındaki ilişkiyi netleştirmeye ve iddia edilen eğiliminin hangi bağlamda işliyor olabileceğini tanımlamaya yardımcı olacaktır. Bu makale sadece kaynakların seçimine odaklanmaktadır; bunların kullanımı daha sonraki bir bölüme bırakılmıştır.

Ya'kûbî'nin *Tarih*'i, tarihin kültürel yönlerine güçlü bir vurgu yapan evrensel tarih yazımına Arap-Müslüman yaklaşımının öncü örneği olması bakımından eşsizdir. Bir açıdan, yani kaynak gösterme yöntemi açısından, yazarın daha önemli çağdaşları olan Belâzürî ve Taberî'nin eserlerinden ayrılır. Ya'kûbî'nin kendisi bize eserin özetleme (*abridgement*) kısaltma olmasını amaçladığını söyler:

"...Kendimizin başka kaynaklardan yararlanarak oluşturduğu bir eserde, ayrıntılı ve kapsamlı olmaya çalışmadık ve bizden önce başkalarının harcadığı çabayı tekrarlamadık. Aksine, tüm yazılanları (*articles*) ve rivayetleri bir araya getirmeye ve özetlemeye çalıştık. Zira bunların çeşitli rivayetlerin (*traditions*) ve hikâyelerin (*versions*) dışında yıllara ve çağlara göre farklılık gösterdiklerini, bazılarının arttığını ve bazılarının azaldığını gördük... Ayrıca, isimlerini verdiğimiz kişilerden başkalarının yetkisine dayanarak, halifelerin biyografilerinden ve kayıtlarından bildiğimiz, başkalarından kaynaklanan ve başkaları tarafından aktarılan alıntılara da yer verdik. Ancak biz kitabımızı, şiirleri ve uzun anlatıları hariç tuttuğumuz özet bir hülâsa haline getirdik. Sığınak, yardım, kudret ve kuvvet yalnızca Allah'tadır." (II, s. 5-6).

Böyle bir amaç göz önünde bulundurulduğunda Ya'kûbî'den, Taberî'nin eserinde olduğu gibi her bir rivayet (*khabar*) için kaynakların aynı titizlikle belirtmesi ve râvi zincirlerinin aynı sadakatle aktarması beklenemezdi. Her ne kadar Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/748) ve hatta Belâzürî³ gibi kaynaklar tarafından hem eksik hem de bileşik veya toplu isnatların kullanıldığı kaydedilmiş olsa da, bu dönem ve öncesi için geleneksel tarihsel açıklama yöntemi buydu. Öte yandan Ya'kûbî bu sistemden tamamen vazgeçer ve isnatlara sık sık atıfta bulunmadan kesintisiz bir anlatım sunar. Ya'kûbî'nin bu standardı tamamen reddeden ilk resmi tarihçilerden biri olduğu gözlemlenmiştir. Bu uygulamanın daha önceki bazı temsilcileri örnek olarak gösterilebilir; ancak hiçbirisi Ya'kûbî'ninki gibi nitelikte ve kapsamda eserler kaleme almamıştır. Çağdaşı İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) eserleri de isnat formülünün katı kullanımının kırılmasına dâir olumlu örneklerdir⁴. Bir diğer çağdaşı Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895) ise tarih yazımında bu formüle sadece göstermelik bir yer verir. Belâzürî ile birlikte bu üç yazarın ortak bir geçmiş ya da deneyim özelliği vardır ki; o da Arap hâkimiyetindeki Fars vilayetlerinde ya bir aile geleneğine ya da uzun bir tanışıklık dönemine sahip olmalarıdır. Böyle bir amaç göz önünde bulundurulduğunda Yakubi'nin, Taberî'nin eserinde olduğu gibi, her bir rivayet için kaynakların aynı özenle belirtilmesini ve rivayet zincirlerinin aynı sadakatle aktarılmasını sağlaması beklenemezdi.

İsnat sistemi yerine Ya'kûbî, daha az güvenilir (*less authoritative*) olsa da daha kullanışlı bir yöntem benimser. *Târih*'inin⁵ ikinci cildinin girişinde, okuyucularına, görünüşte mantıklı bir sıralama olmaksızın, kaynaklarının özet bir listesini sunar. Bu kaynakların tasviri bir incelemesi, seleflerinin ve çağdaşlarının eserleriyle karşılaştırmayı izahta faydalı olacaktır. Bu kaynaklar Ya'kûbî'nin kendi ifadesinde geçme sırasına göre ele alınacak, ardından onun zamanına görece yakınlıklarını gösteren bir tablo sunulacaktır. İlk ifadede adlandırılmayan ancak metinde belirtilen bazı kaynaklar da dikkate alınacaktır.

Kaynaklar hakkındaki açıklamasının niteliğinden şu sonuca varılabilir: Onun bazı râviler (*informants*) sadece daha önceki aktarıcılardan (*traditionists*) kaynaklı veya bunlarla ilişkili bilgiler için ara râvilerdir (*intermediate reporters*). Kendi zamanına yakın olaylar için, eserlerine başvurduğu tekil kaynaklara güvenir. Bu gruptan en az biriyle kişisel görüşmeler yoluyla bilgi almış olsa da, listelediği kaynakların derslerine katıldığı son derece şüphelidir. Son bölümlerdeki bazı detayların doğrudan deneyiminden veya kendi gençliği sırasında ortaya çıkan olayların

³ Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde "Suriye'nin fethi ve Hâlid b. Velîd'in seferleri" hakkındaki rivayet isnatsız ve kaynaklara çok az atıfta bulunularak verilmiştir. Yazarın kaynak kullanımı ve kaynak gösterme yöntemi hakkında editörün yorumlarına bakınız: ed: Selahaddin Münecid, 3 bölüm, Kahire 1956. I, 18-19, 128-33.

⁴ İshaq Mûsâ Huseini, *The Life and Works of Ibn Qutayba*, (Beyrut, 1950), 64-67.

⁵ *Târihü'l-Ya'kûbî*, (Beyrut: Dâru Sadr-Dâru Beyrut, 1379/1960), II, 6.

kişisel bilgisinden eklendiği varsayılabilir olsa da, kendi kaynağına ilişkin beyan yoluyla hiçbir bilgi sunmaz. Kitaptaki son tarih H. 259 olduğundan, olgun yıllarıyla çakışan herhangi bir olay yoktur.

1. İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbâs el-Hâşimî

Bu râvinin doğum tarihi bilinmemektedir; ancak H. 130'dan önce olması pek mümkün değildir. Bir süre Basra'da yaşamış ve H. 158 yılında Abbâsî Halifesi Mansûr'un B. Ümeyyeli bir kadından olan kızı Aliyye ile evlenmiştir⁶. Aile bağlantılarını (Abbâsî) devletinin çeşitli bölgelerine vali olarak atanmak için kullandı. H. 170 yılında Hârûnürreşîd onu Medine'ye vali olarak atadı⁷. H. 174 yılında Sind ve Mukran vilayetlerine vali yaptı⁸. H. 177 yılında aynı sıfatla Mısır'a nakledildi⁹. Orada bir yıl kaldı ve eyaletteki bir isyanla başa çıkamadığı için değiştirildi¹⁰. Ayrıca (halife) Emîn'in emrinde, önce H.194'te Hıms'ta¹¹ ve kısa bir süre sonra da İrmîniye'de vali olarak görev yaptı¹². Emîn'in M. 813'te görevden alınmasının ardından Me'mûn, Tâhir b. Muhammed'i İrmîniye ve Azerbaycan'a vali olarak atadı. Tahir b. Muhammed de İshak'ı kısa sürede görevinden aldı. Ölümüne dâir kesin bir tarih bilinmemektedir; ancak 200/816'dan sonra fazla yaşamadığı varsayılabilir.

Ya'kûbî onu Hâşimî ailesiyle ilgili rivayetlerin (*tradition*) kaynağı olarak gösterir ancak hiçbir yerde özellikle onun kaynağından (*authority*) herhangi bir bilgi aktarmaz. Taberî'deki isnatların hiçbirinde râvi olarak zikredilmemiştir; sadece Aliye ile evliliği hakkında bir rivayet vardır. Arkasında herhangi bir yazılı kayıt bırakıp bırakmadığı kesin değildir; ancak göstergeler bırakmadığı yönündedir¹³.

2. Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî

Bu râvi de Abbâsî yönetiminde yüksek mevkide bir memurdu. Esed soyundan geliyordu ve Medine'nin yerlisiydi¹⁴. Gençliğinde Medine'den ayrılarak Bağdat'a gitmiş ve Hârûnürreşîd tarafından bu şehrin doğu çeyreği olan Askerülmehdî'ye kadı olarak atanmıştır. Hatta Hârûn döneminde bir süre kâdîkudâtlık yapmıştır¹⁵. Hârûn'un Medine'deki valilerinin sonuncusuydu ve burada askeri komutan olarak da görev yapmıştır. Bu görevlerden alındıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve burada 200/815-16 yılında vefat etmiştir.

Bir hadis râvisi olarak kaynakların çoğu onu zayıf veya güvenilirmez¹⁶ olarak görmekte ve hatta (Hz.) Peygamber'in hayatıyla ilgili hadisleri (*traditions*) uydurduğundan şüphelenilmektedir. Ya'kûbî onu Hârûn¹⁷ dönemindeki fakihler arasında zikretmekte ve Hatîb el-Bağdâdî de onu bir tarihçi ve şecereci (*genealogist*) olarak övmektedir. İbnü'n-Nedîm ve İbn Hallikân tarafından ona atfedilen ve çoğu (Hz.) Peygamber'in şeceresi ve tasviriyle ilgili olan bir dizi kitap vardır. *Kitâbu Sıfatü'n-Nebî* gibi bir eser, (Hz.) Muhammed'in gündelik kıyafetlerini (*customary attire*) anlatmak için Ya'kûbî tarafından kullanılmış olabilir¹⁸.

Ebû'l-Bahterî'nin, Medine'de Ca'fer b. Muhammed ile evlenen annesi vasıtasıyla (Hz.) Ali'nin soyundan gelenlerle bir aile bağı vardı. İbn Hallikân'ın rivayetine göre o, Ca'fer'den ve diğerlerinden rivayet ettiği hadisleri isnatlarıyla birlikte nakletmiştir ve muhtemelen Ya'kûbî'nin kendi rivayeti için seçtiği de bunlardır. Bununla birlikte, aynı rivayetin Ca'fer et-Tayâlisî (*Cârûd*

⁶ Taberî, *Annales*, (ed: de Goeje), (Leiden: E. J. Brill, 1879-98), III, 13.

⁷ Aynı eser, 603.

⁸ Aynı eser, 609; krş: Ya'kûbî, II, 409.

⁹ Aynı eser, 629.

¹⁰ Aynı eser, 630; krş: Kindî, *Vülâtü Mısır*, (ed: Husayn Nassar), (Beirut: Dâru Sadr-Daru Beyrut, 1379/1959), 160-61.

¹¹ Aynı eser, 776.

¹² Ya'kûbî, II, 435.

¹³ Ebû'l-Ferec'in İshak'ın bedevi bir şairle karşılaşması hakkında verdiği bir bilginin isnadında dört ara râvi vardır. Bkz: *Kitâbü'l-Eğânî*, 20 Cilt (Bulak, H.1285 H), VIII, 168-69.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3 Cilt (Bulak, 1299/1881), III, 107 vd.

¹⁵ Taberî, III, 619; bkz: İbn Hallikân, III, 108.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Maârif*, (ed: Wüstenfeld), (Gottingen, 1850), 258; krş: İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, (Kahire: Rahmaniye Matbaası, H. 1348), 147-148.

¹⁷ Ya'kûbî, II, 431.

¹⁸ Aynı eser, 88. Halil b. Aybeg es-Safedî'nin, (Hz.) Peygamber'in soylu nitelikleri, seferleri ve biyografisi üzerine yazan Arap tarihçileri hakkındaki incelemesinin önsözünde Ebû'l-Bahterî ile bağlantılı olarak bahsettiği eser budur. Bkz: *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefayât*, *Journal Asiatique*, (Seri: 10, C: 17, 1911), 259.

et-Tayâlisî) ve Ahmed b. Hanbel gibi çeşitli kaynakların, üvey babası Ca'fer'den hadisleri duyduğundan şüphe duyduklarını ve annesinin evliliğinden kaynaklanan bu ilişkiyi sadece kendi hayalleri (*fancies*) için selâhiyet ve meşruiyet kazanmak için kullandığını iddia ettiklerini de belirtmek gerekir.

Şii kaynaklar ona daha sert yaklaşırlar. Necâşî (ö. H. 450) ile başlayarak, Ca'fer'den gelen hadislerin hiçbirine güvenilemeyecek derecede sahtekâr ve basit bir hâkim (*judge*) olarak kabul edilir. Tûsî'ye (ö. H. 460) göre, (Hz.) Ali'nin doğumu ve (Hz.) Peygamber ile ilk ilişkileri hakkında bir kitap yazmıştır; ancak onu hadislerin râvisi olarak zayıf ve dini bağlılığı şüpheli biri olarak kabul eder¹⁹. İbn Dâvûd, Keşşî ve Fadl b. Şâzân'ı izleyerek "*Ebü'l-Bahterî'nin yeryüzündeki en büyük yalancı olduğunu*" iddia eder²⁰. Ebû Ali tarafından onun hakkında verilen görüş birliği "*onun hadis râvileri (traditionists) arasında gerçekten çok zayıf olduğu ve kusurlarının iyi bilindiği*" yönündedir²¹. Ya'kûbî ve diğerleri tarafından hangi eserlerinin kullanıldığı veya hadislerinin içeriği ve isnatları hakkında daha fazla ayrıntı bilmeden Ebü'l-Bahterî'ye yönelik bu suçlamaları test etmek mümkün değildir. Bu tür suçlamaların, her ne kadar Ya'kûbî'nin, kendisinin paylaşmayacağı bir yazıya düşmanca bir tavırla elini uzatan bir adama (*man of affairs*) duyduğu antipatiyi yansıttığından şüphelenilse de, bu râviden elde ettiği malzemelere dayanarak erken dönem İslâm tarihinin otantik veya karakteristik Şii versiyonlarını muhafaza edip etmediğini söylemek hâlâ oldukça imkânsızdır.

3. Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed

(Hz.) Peygamber'in soyundan gelen bu râvi daha çok İmâmiyye Şiasının altıncı imamı olarak bilinir. Kendisinin 80/699-700 veya 83/702-03 yıllarında doğduğu bildirilmektedir. Vefatı 148/765 yılında Medine'de olmuştur²². Zamanının siyasetinde hiçbir rol oynamamasına rağmen, yine de hadis konusundaki derin bilgisiyle yaygın olarak tanınmış ve büyük saygı görmüştür. Bu konudaki güvenilirliği ve itimadı ona "*sâdik*" lakabını kazandırmıştır. Taberî'nin tarihinde anlatılan hadislerin isnatlarında, özellikle de (Hz.) Ali ve (Hz.) Muhammed'e kadar uzanan cetlerle ilgili bilgilerde sık sık râvi olarak gösterilir. Taberî'nin kendisi, (Hz.) Muhammed'in altmış üç yaşında öldüğüne dâir (isnadında Câbir'in de bulunduğu) bir rivayetten bahsederken, "*... bu, meselenin en sağlam görüşüdür*" der²³.

Ayrıca kendisinin astroloji, simya ve diğer gizli bilimler çalışmaları ile uğraştığı bildirilmektedir ki bu durum kesinlikle Ya'kûbî'nin ilgisini çekecek bir yön olmaktadır. Ya'kûbî, metninin bütününde, (Hz.) Muhammed'in sîretinin (*career*) çeşitli yönleriyle ilgili çok sayıda hadisi sadece Ca'fer'in rivayeti olarak aktarır. Bu hadislerin tümüyle değilse de, çoğunluğunun Ebü'l-Bahterî aracılığıyla ona geldiği varsayılabilir. Bu hadislerin bağlamlarına bir bakış, Ya'kûbî'nin çekişmeli noktalarındaki en güvenli kaynak olarak Ca'fer'e büyük ölçüde güvendiğini ortaya koymaktadır. Aynı noktada iki veya daha fazla hadis arasında görüş farklılıkları veya delil çatışması olduğunda, Ca'fer'in versiyonuna öncelik vermektedir. Bu tercih uygulamasına iyi bir örnek, (Hz.) Peygamberin babasının vefatına atıfta bulunduğu pasaj gösterilebilir:

"Ca'fer b. Muhammed'e göre, (Hz.) Muhammed iki aylıkken babası Abdullah b. Abdülmuttalib vefat etmiştir. Bazılarına göre doğumundan önce vefat etmiştir. Bu doğru bir bilgi değildir. Çünkü genel görüşe göre, (Hz.) Muhammed'in doğumundan sonra vefat etmiştir. Bazılarına göre de babası, doğumundan bir sene sonra vefat etmiştir." (II, s. 10).

Ca'fer'in çağdaşı olan İbn İshak, (Hz.) Peygamber'in biyografisinde, onun kaynaklık ettiği sadece iki hadise yer vermektedir²⁴. Bunlardan birisi kendisine bizzat Ca'fer tarafından söylenmiştir. Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'si isnatlarda Ca'fer'le ilgili üç ayrı hadis içermektedir²⁵. Ca'fer'den aktarım zincirinde normalde bir halka bulunurken, asıl kaynak genellikle babası veya

¹⁹ *Fihrist*, (Necf, Haydariye Matbaası, 1380/1960), 202. Aslında Sünnî olarak kabul edilir. Bkz: *Ricâlü't-Tûsî*, (ed: Muhammed Sâdık el-Bahrû'l-Ulûm), (Necf: Haydariye Matbaası, 1381/1961), 327.

²⁰ *Kitâbü'r-Ricâl*, (ed: Celâlüddin el-Hüseynî), (Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, No: 857, H. 1342/1963), col: 523.

²¹ Muhammed b. İsmail el-Hâ'irî, *Münteha'l-Makâl fi Ahvâl'r-Ricâl*, (Tahran: Litografi, H. 1267), "Vehb b. Vehb" maddesi.

²² İbn Hallikân, I, 105.

²³ Taberî, I, 3648.

²⁴ İbn Hişâm, *Kitâbü Sîretü'n-Nebî*, (ed: Wüstenfeld), (Göttingen, 1858-59), 223, 1019.

²⁵ *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkıdî*, (ed: Marsden Jones), (Oxford U.P., 1966), 3 Cilt, s. 153, 570, 1087.

(Hz.) Ali'nin bir ceddidir. Burada Vâkıdî'nin kendisinin de bu hadislerden birinin güvenilirliğini sorguladığını belirtmek gerekir. Erken dönem müellifleri tarafından (Hz.) Peygamber'le ilgili hadisler için isnatlarda Ca'fer'in adı geçtiğinde, bu normalde (Hz.) Ali soyunun aile geleneği olarak nesilden nesile aktarılan bilgilerdir. Ancak Ca'fer'in hatırı sayılır şöhretinin yalnızca atalarından edindiği aile irfanı hazinesinden kaynaklanmadığı, aynı zamanda başka kaynak kişilerden aldığı diğer hadis alanlarında da başarılı olduğu varsayılabilir²⁶. Dağınık hadisler, durumun gerçekten de böyle olduğunu düşündürmek için ara sıra orada burada ortaya çıkmaktadır²⁷.

4. Ebân b. Osman

Bu kaynak, yaklaşık bir asır önce yaşamış olan üçüncü halife (Hz.) Osman'ın oğlu olan aynı isimli diğer hadisçi ile karıştırılmamalıdır²⁸. Tam adı Ebû Abdullah Ebân b. Osman b. Yahyâ b. Zekeriyya el-Lü'lü'i Ahmer el-Becelî'dir²⁹. Bilinmeyen bir tarihte (tahminen ikinci yüzyılın başlarında) Kûfe'de doğmuş ve hayatını Kûfe ve Basra'da dönüşümlü olarak ikamet ettiği dönemlerde çalışmak ve yazmakla geçirmiştir³⁰.

Ebân, Ca'fer b. Muhammed ve oğlu Mûsâ (el-Kâzım) tarafından aktarılan hadisler konusunda erken dönem Şii kaynağı olarak kabul edilmiştir³¹. Tûsî, *Fihristi Kütübü's-Şî'a* adlı eserinde ondan hadis rivayet eden Kûfe ve Kum'daki sonraki kaynakların geniş bir listesini vermektedir³². Ayrıca Ebân'ın, aralarında Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Ebû Abdullah Muhammed b. Selâm el-Cumahî'nin de bulunduğu Basralılar tarafından *şiiir*, *şecere* ve *eyyâm* konularında bir kaynak olarak çokça kullanıldığını belirtmektedir. Tûsî'nin bilinen eseri, şu bölümleri içeren tek bir eserdir: Başlangıç (Mebde'), Peygamberlik (Meb'as), Seferler (Megâzî), Ölüm (Vefât), Çardak (Sakife), ve İrtidat (Ridde). Megâzî bölümü Ahmed b. Muhammed b. İsmâ ve İbn Ebî Nasr tarafından nakledilmiştir ve muhtemelen Ebân bu eser için *Sâhibü'l-Megâzî* lakabını kullanmıştır³³.

Bir başka biyografik rivayet, bir hadisçi olarak Ebân'a ilişkin çeşitli görüşleri özetlemektedir³⁴. Şii kaynak Ebân b. Taglib³⁵ ondan iyi bahsetmiş, ancak Ukaylî onun zayıf veya desteksiz rivayetler naklettiğinden şüphelenmiştir. İbn Hacer, Ukaylî'nin Ebân hakkında biyografik bilgiler içeren eserlerinde kendisinin böyle bir şüphe bulamadığını da eklemektedir.

Ukaylî'nin Ebân'la ilgili tek uzlaşmacı ifadesi, (İbn Abbâs'ın (Hz.) Ali'den rivayetle (Hz.) Peygamber'in Arap kabilelerinden kendisini koruma talep etmesiyle ilgili) bir rivayetinin sağlam bir temeli olmadığı yönündedir. Bu ifadenin doğrulanabilmesi için, Ebân'ın rivayetinden farklı ve daha kısa olan başka bir rivayetin (Dâ'ud el-Attâr'ın Câbir'den rivayet ettiği) varlığı gerekmektedir.

Ezdî onun rivayetlerinin sağlam olmadığını düşünmüş ve İbn Hibbân el-Büstî de *es-Sikât* adlı kitabında (GAL, I, 164; SI, 272) Ebân'ın naklettiği bilgide (*material*) hatalar ve sürçmeler yaptığını iddia etmiştir. Ancak İbn Hacer Ebân'ı savunur ve Muhammed b. Ebî Ömer'in onun hakkında "*insanlar arasında en önde gelen Kur'ân âlimlerinden biriydi*" dediğini aktarır.

²⁶ Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Lebîbe el-Kureşî gibi. Bkz: A. Fischer, *Biographien von Gewährsmannern des Ibn Ishaq*, (Leiden 1890), 58.

²⁷ Nasr b. Müzâhım, *Sıffin*, (ed: Abdüsselam Muhammed Harun), (Kahire, H. 1365), 245.

²⁸ J. Horowitz, "The Earliest Biographies of the Prophet and their Authors", *Islamic Culture*, C. 1, No. 4, 538; J. Flick, *Muhammad b. Ishaq Literarhistorische Untersuchungen*, (Frankfurt am Main 1925), 8, dn. 27. Krş: H. A. R. Gibb, *Studies on the Civilisation of Islam*, (ed: Stanford J. Shaw and William R. Polk), (London 1962), 111.

²⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (ed: Margoliouth), (London 1923-31), I, 35. Krş: Mustafa Tefrişî, *Nakdû'r-Ricâl*, (Tahran 1318/1939), 4-5.

³⁰ Basra'daki akademik çevrelerle olan bağlantısı, Makkarî'de atıfta bulunulan kaynak otorite ile özdeşleştirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Bkz: Makkarî, *Kitâbü Nefhü't-Tîb*, (ed: Dozy, Dugat ve diğerleri), (Leiden 1858-61), I, 158. Ayr. Bkz: L. Caetani ve G. Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, (Roma 1915), II, 12 ve 168, 170. ve 171c maddeleri.

³¹ Tûsî, 42, 62; *Ricâlü'l-Tûsî*, 152. Bkz: *Ricâlü'l-Allâmü'l-Hillî*, ed: Muhammed Sâdık el-Bahrî'l-Ülûm, (Necf: Haydariye Matbaası, 1381/1961), 21-22.

³² Aynı Eser; krş: Necâşî, *Kitâbü'r-Ricâl*, (Tahran: Merkezi Neşri Kitâb, 195?), 11.

³³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, (ed: Wüstenfeld), (Leipzig, 1866-1872), VII, 55.

³⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Misân*, (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifü'l-Nizâmiye, 1329-31/1911-13), I, 24.

³⁵ Tûsî, 40-42; Necâşî, 9.

İbn Sa'd³⁶ tarafından aktarılan bir rivayet, Ebân'ın Ca'fer b. Muhammed'den aktardığı bazı bilgilerin hangi yolla elde edildiğine dâir bir ipucu vermektedir. İsnat şu şekildedir: “Ali b. İsâ en-Nevfelî, Ebân b. Osman'dan, Muâviye b. Ammâr da Ca'fer b. Muhammed'den.” Tûsî (s. 194), Muhammed b. Meskin'in Muâviye'nin Ca'fer b. Muhammed'e (ö. H. 148) dayandığını açıkça belirttiğini ve Necâşî'nin (s. 322) Muâviye'nin H. 175 yılında öldüğünü bildirdiğini aktarır. Muâviye'nin torunu Muhammed b. Hukeym, Ali er-Rızâ'nın (ö. H. 203) takipçisi olduğuna göre, Ebân b. Osman'ın Ca'fer b. Muhammed'den sonraki ikinci nesli temsil etmesi ve dolayısıyla H. 200'den sonra yaşamamış olması muhtemeldir. Bu da Ebân'ı Vâkıdî'nin (ö. H. 207) çağdaşı yapar.

Bu anlatımlara dayanarak, Ebân'ın yukarıda atıfta bulunulan kitabının, Ya'kûbî'nin (Hz.) Peygamber'in siretine ilişkin anlatımının önemli bir alt katmanı kaynağı olduğu varsayılabilir.

5. Muhammed b. Ömer Ebû Abdullah el-Vâkıdî

Vâkıdî yaşamı boyunca kamu işlerinde de aktifti. H. 130 yılında doğmuş ve 207 yılında vefat etmiştir. Halife Hârûnürreşid ve veziri Yahyâ el-Bermekî'nin H. 170 yılında Medine'deki kutsal yerleri ziyaretleri sırasında onlara rehber olarak seçilince, Bağdat'taki saray tarafından ilk kez fark edilmiş oldu³⁷. Daha sonra Bağdat'a çağrılmış (bazı rivayetler borçlarından kurtulmak için kaçtığını öne sürerken, kendisi tarafından birçok yeteneğini daha geniş bir alana yaymak için olduğunu söylediği rivayet ediliyor) ve Me'mûn tarafından Askerülmehdî Kadılığı'na getirilmiştir³⁸.

İbnü'n-Nedîm³⁹ tarafından kendisine atfedilen yazılar, erken dönem Müslüman tarih faaliyetinin tüm evrelerine ve yönlerine dâir geniş bir ilgi yelpazesini ortaya koymaktadır⁴⁰. Ayrıca kendi tarihsel çalışmalarının da fikhî ve kelâmî kaygılara yönelik önemli bir tercih sergilediği gösterilmiştir. Vâkıdî'nin kendi *Kitâbü't-Tabakât*'ı, kâtibi İbn Sa'd'ın benzer çalışması için ana kaynaktır. Bilgilerini çoğu Medine'de yerleşik olan çok sayıda âlimden edinmiştir.

Günümüze ulaşan tek eseri olan *Kitâbü'l-Megâzî*'nin önemli kaynaklarının bir listesi kendisi tarafından önsözde verilmiştir. Bu listede Ebû Ma'ser, Ma'mer b. Râşid ve Mûsâ b. Ukbe gibi daha önce kendileri de *megâzî* kitapları yazmış olan isimler yer almaktadır. Bu eserler de Zührî, Âsım b. Ömer ve Yezid b. Rûmân gibi kişilerin kaynaklığına dayanan hadislerden oluşuyordu. İbn Hallikân ayrıca Vâkıdî'nin daha çok fikhî ve kelâmî nitelikteki bilgileri için İbn Ebî Dîb, Mâlik b. Enes ve Sevrî gibi kaynaklardan yararlandığını bildirmektedir. Ancak aynı yazar, “... ondan alınan hadislerin zayıf kaynak olarak kabul edildiği ve doğruluğu konusunda şüpheler dile getirildiği” uyarısını da eklemektedir⁴¹.

Bununla birlikte, Vâkıdî'nin edebi ürünlerinin (*output*) bu çalışmayı özellikle ilgilendiren yönü, Şii sempatisi ve eğilimi ile ilişkilendirilmesidir. Bu ilişkilendirme geleneği uzun süredir devam etmektedir. En azından İbnü'n-Nedîm'e (ö. M.S. 995) kadar uzanmakta ve yazarın bakış açısının bu yönünü şu şekilde karakterize etmektedir: “*Takiyye uygulayan ılımlı ekole mensup bir Şiiydi. (Hz.) Ali'nin, (Hz.) Mûsâ'nın asası, İsâ b. Meryem'in ölümleri diriltmesi gibi (Hz.) Peygamber'in mucizevi alametlerinden biri olduğunu ve buna benzer diğer hikâyeleri anlatmıştır.*”⁴².

Vâkıdî'nin Şiiliğe olan ilgisi ilk bakışta ona atfedilen ve Şiileri özellikle ilgilendiren konuları ele alan *Kitâbü Maktelü'l-Hasan*,⁴³ *Kitâbü Mevledü'l-Hasan* ve *l-Hüseyn* ve *Maktelü'l-Hüseyn* gibi eserler temelinde açıkça görülmektedir. Vâkıdî'nin belirgin Şii duygulara sahip olduğu gözlemi, onun *Megâzî* metninin ilk editörü tarafından yapılmıştır⁴⁴; ancak bu eserin yeni baskısının editörü, İbnü'n-Nedîm'in tanıklığını başka hiçbir kaynak, özellikle de çağdaş Şii

³⁶ *Kitâbü Tabakâtü'l-Kebîr*, (ed: Sachau ve diğerleri), (Leiden, 1914-17), IV/II, 29; ayr. bkz: Taberî, III, 2340.

³⁷ Taberî, III, 605.

³⁸ Aynı eser, 1037.

³⁹ *Fihrist*, 144-5.

⁴⁰ J. Horovitz, El, IV, 1104.

⁴¹ İbn Hallikân, (çev: de Slane), (Paris 1843-71), 3, 62.

⁴² *Fihrist*, 144.

⁴³ Bu, İsfahânî'nin *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*'i dışında, (Hz.) Hasan'ın ölümüne maktel terimiyle yapılan diğer tek atıftır. Ya'kûbî bile onun ölümünden bir '*cinayet*' olarak bahsetmez; ancak bunun böyle olduğunu güçlü bir şekilde ima eder.

⁴⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, (ed: A. von Kremer), (“History of Muhammad's Campaigns”, Calcutta 1856), Sunuş, 4.

kaynaklar ve Vâkıdî'nin metninin kendisi tarafından desteklenmediği gerekçesiyle reddetmektedir⁴⁵. Öte yandan diğer çalışmalar, bu eserin sadece (Hz.) Peygamber'in seferlerini ele almasına rağmen, İbn İshak, Vâkıdî ve İbn Hişâm'ın⁴⁶ edebî dizisinde (Hz.) Ali imajı ve efsanesinin kademeli olarak yoğunlaşmasında yukarı doğru bir adımı temsil ettiğini göstermiştir. Vâkıdî'nin bu eğiliminin bir başka göstergesi de İbn Sa'd'da (II/11, 50-51) (Hz.) Muhammed'in (Hz.) Ali'nin göğsünde vefat ettiğine dâir beş ayrı rivayetten anlaşılmaktadır. Bu, (Hz.) Ayşe'nin göğsünde vefat ettiği şeklindeki genel kabul gören versiyonla çelişmektedir.

Bununla birlikte, Vâkıdî'nin anlatımında İbn İshak'ın açıkça yer aldığını belirttiği bağlamlarda (Hz.) Ali'nin adının geçmediği pek çok durum olduğu için *takiyye* suçlamasının bazı temelleri olabileceği görülebilir. Dahası Vâkıdî, (Hz.) Ayşe'nin iftiraya uğradığı bölümde olduğu gibi, (Hz.) Ali'yi biraz olumsuz gösteren bazı rivayetler aktarmaktadır⁴⁷. Vâkıdî Abbâsî sarayıyla yakından ilişkili olduğu için, resmî hassasiyetleri rencide etmeden (Hz.) Ali'yi açıkça olumlu bir imajla tasvir etmek zor olurdu. Bu eğilim, (Hz.) Ali'ye karşı rivayetler ara sıra ve stratejik atıflarla köreltilirse ve hanedanın ceddî Abbâs (b. *Abdûlmuttalib*)'e olumlu bir duruş eşlik ederse, o zaman yazarın hâmililerinin resmi olarak onaylamama durumuna maruz kalma olasılığı azalır. Belki de bu tür bir uzlaşma sayesinde Me'mûn'la böylesine dostane ilişkiler kurabilmiş ve onu (Hz.) Ali soyuna karşı daha yumuşak bir resmi çizgi benimsemeye ikna edebilmiştir.

Bu aşamada Vâkıdî'nin dini âidiyetini kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Şu anki amaçlar doğrultusunda meselenin özü, gösterdiği Şîî ilgilerin eserine kasıtlı bir tarafgirlik oluşturacak kadar nüfuz etmesine izin verilip verilmediğidir. Bu konudaki nihâi yargı, metninin dikkatli bir karşılaştırmalı çalışmasına dayanmalıdır; fakat yüzeysel olarak bakıldığında cevabın olumsuz olması gerektiği görülmektedir. Şîî ilgileri, hatta tarihçinin Şîîliği özel olarak ilgilendiren bazı konulara duyduğu hayranlık ve ön meşguliyet, bu konulara daha sempatiyle yaklaşılmasına yol açabilir; ancak müellifi dini inanç bakımından bir Şîî yapmaz.

Ya'kûbî, Vâkıdî'yi temel kaynak olarak ilk kez zikrederken, ondan aldığı rivayetlerin Mûsâ b. Ukbe⁴⁸ ve diğerlerinden⁴⁹ elde edilenler olduğunu belirtir. Buradan, (Hz.) Muhammed'in seferleri ile ilgili bölümlerde Vâkıdî'den alınan malzemenin çoğunun kullanıldığını varsayabiliriz. Bununla birlikte, metnin bütününde Vâkıdî adına yapılan atıfların gözden geçirilmesinden, Vâkıdî'nin *Megâzî* dışındaki eserlerinden elde edilen malzemenin geniş ölçüde yararlandığı açıktır. Bunun bir örneği, Ya'kûbî'nin (*tarih*) metninin ikinci cildinin 157. sayfasında, Ömer b. el-Hattâb zamanında Hâlid b. Velid'in Suriye'deki seferleri konusundaki rivayetler için Vâkıdî'nin kaynak olarak gösterildiği yerde görülebilir. Bu tür rivayetler ancak Vâkıdî'nin *Kitabü't-Tabakât*'ından ya da belki de *Kitabü Fütûhu's-Şâm*'ından alınmış olabilir. Benzer şekilde, Velid b. Abdülmelik (M. 705-715) döneminden Vâkıdî'nin kaynağına ilişkin rivayetler, Taberî (III. 639) tarafından da alıntılanan *Kitâbü't-Târihü'l-Kebîr* gibi bir eserden türetilmiş olmalıdır.

Ya'kûbî'nin (*tarih*) metni ile Vâkıdî'nin *Megâzî*'sinin ilgili bölümleri arasındaki ilişkinin daha yakından incelenmesi, daha sonraki bir çalışmada yapılacaktır. Burada Ya'kûbî'nin temel kaynak olarak Vâkıdî'yi seçmesinin, ona (Hz.) Peygamber'in seferleri döneminde (Hz.) Ali'nin imajını inşa etmek için zaten sağlam bir temel sağladığını gözlemlemek yeterlidir.

6. Mûsâ b. Ukbe

Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebi'l-Ayyâş el-Esedî, (Hz.) Peygamber'in seferleri konusunda Medineli kaynakların en önde gelenlerinden biri olan Zübeyr b. Avvâm ailesinin azatlı kölesidir. *İmâmü'l-Megâzî* olarak anılır ve Mâlik b. Enes ve diğer önde gelen fakihler de dahil olmak üzere çağdaşları tarafından bu konuda en güvenilir kaynak olarak kabul edilmektedir⁵⁰. Ya'kûbî onu ilk Abbâsî halifesi Seffâh dönemindeki güvenilir fakihler listesinde zikretmiştir. (Hz.) Peygamber'in

⁴⁵ Marsden Jones (ed.), *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkıdî*, I, 16-18.

⁴⁶ W. Sarasin, *Das Bild Alis Bei der Historikern der Sunna*, (Basel 1907), 24-25.

⁴⁷ İbn Hişâm, 734; bkz: Vâkıdî, (çev: Wellhausen), ("Muhammad in Medina", Berlin 1882), 186.

⁴⁸ Vâkıdî'nin kitabının girişinde verdiği kaynaklar listesinde Mûsâ'nın adı özellikle geçmez; ancak yeğeni İsmail b. İbrahim'in adı geçer ve Vâkıdî bu bilgileri amcasından almıştır. İbn Sa'd, II/1, 1'deki listeye bakınız.

⁴⁹ Bunların arasında öne çıkanlardan birisi Zühri'dir; Ya'kûbî, II, 109.

⁵⁰ F. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, (Göttingen 1882), 6; krş: Sehavî, *I'lân*, Rosenthal'den tercüme edilmiştir. Age, tit., 394; ve İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Haydarabad, 1326), X, 361.

biyografisi alanında daha meşhur olan çağdaşı İbn İshak'tan birkaç yıl önce, 141/758 yılında vefat etmiştir.

Ya'kûbî ile ilişkisinin Vâkıdî aracılığı ile olduğu zaten gözlemlenmiştir. Orijinalden alınmış yirmi parçalık bir derlemenin tüm kitap için kesin bir kanıt olmadığı kabul edilmekle birlikte, Mûsâ'nın eserinin orijinal içeriğine dair bir ipucu, (Hz.) Peygamber'in hayatını konu alan kayıp bir kitabının bir parçasından elde edilebilir⁵¹. Ancak bu alıntılardan yazarın sempatisinin Zübeyr b. Avvâm'ın ailesine yönelik olduğu ve ona göre (Hz.) Ali soyunu özel bir muameleyi hak etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, özellikle İbn Sa'd, İbn Hacer, Taberî, İbn Seyyidünnâs, İbn Kesîr ve Zürkânî'den yapılan alıntılarla orijinal metni yeniden inşa etme girişiminin bulgularıyla doğrulanmaktadır⁵². Vâkıdî'nin *megâzî* üzerine olan kitabı için Mûsâ'dan (İsmail b. İbrahim vasıtasıyla) aldığı bilgi miktarı her halükârda çok az görünmektedir. Mûsâ'nın kayıp kitabının dört sünni halifenin yanı sıra (Hz.) Peygamber'in sîreti hakkında da bilgi içeriyor olabileceğini veya daha muhtemel görünen bir şekilde, bu konularda daha sonraki kaynaklar tarafından alıntılanan başka eserler yazmış olabileceğini belirtmek gerekir⁵³.

Bu kanıtlar, Taberî'nin isnatlarda Mûsâ'ya atıfta bulunduğu hadislerle birlikte ele alındığında, Mûsâ'nın Zührî'ye borçlu olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Taberî'nin isnatları, Mûsâ ile aktardığı bilgiler arasında normalde sadece bir ya da en fazla iki râvi olduğunu göstermektedir. Dahası, pek çok vak'ada asıl râvi Zübeyr'in hizmetlisi (*client*) olan Ebû Habîbe'dir. Dolayısıyla bu hadisler, Zührî'den gelenlerle birlikte (ki bunlar da çoğunlukla Urve b. Zübeyr'den alınmıştır), doğal olarak Zübeyr ailesine yönelik bir ilgiyi ya da tarafgirliği yansıtmaya meyillidir.

7. Zührî

Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb ez-Zührî kendi neslinin en önemli hadisçilerinden biriydi⁵⁴. H. 51 yılı civarında doğmuş ve H. 124 yılında vefat etmiştir. Müslüman hadis ilminin Medine ekolünün önemli bir figürüydü ve tarihî, fıkhi ve kelâmî açılarıyla her türden hadis alanında daha sonraki kaynakların en çok itimat ettiği tek güvenilir öncüydü.

Zührî, âlimlerin ve hadisçilerin dönemin resmî makamlarıyla ilişkilendirilmesi için bir örnek teşkil etmiş olabilir. Halife II. Yezîd (M. 720-724) Zührî'yi kadı tayin etmiştir⁵⁵. Halefi Hişâm (M. 724-743) onu küçük oğulları için mürebbi olarak tutmuştur. (Ayrıca, *Hişâm*) onu bazı bilgilerini yazmaya teşvik eden hâmisiydi. Bu nedenle hadis literatürünü yazılı olarak tespit eden ilk kişi olarak anılmaktadır. Daha sonraki kaynaklara göre (*geride*) sadece kendi ailesinin tarihini bırakmıştır. Onun siyer ve meğazi alanındaki bilgileri öğrencileri tarafından toplanmış ve aktarılmıştır.

(Zührî), İbn İshak'ın *Sîre*'sinin başlıca kaynaklarından birisidir ve Vâkıdî, İbn Sa'd, Belâzürî ve Taberî gibi daha sonraki müellifler, (Hz.) Peygamber'in sîretine dâir rivayetler için ona diğer kaynaklardan daha fazla borçludurlar. Taberî'nin, Zührî'nin adını içeren isnatları, (Hz.) Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ın ilk 20 yılını anlatırken onun tanıklığına dayandığını göstermektedir. Kendi hocaları ve başlıca bilgi kaynakları Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr,⁵⁶ Abdullah b. Sa'lebe ve Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe idi⁵⁷.

Zührî'nin, hadisçilerin saflarında yer alan çeşitli hiziplere ve fırkalara karşı onların rivayet ettikleri meseleler hakkındaki tutumları, kat'iyet veya kesinlik iddiasıyla tespit edilemez. Onun malzemesi kayda geçirilmeden önce çeşitli ellerden geçmiş ve bu süreçte birbirini izleyen her aktarım aşaması hadislerini kendi tercihlerine göre şekillendirmiştir. Bununla birlikte,

⁵¹ A. Guillaume, *The Life of Muhammad*, (Oxford, 1955), Giriş, XLIII vd.

⁵² Abdu Braimah, *A Reconstruction of the Lost Book Kitab al-Maghâzî of Mûsâ b. Uqba*, (Kahire Amerikan Üniversitesi, Arapça Çalışmalar Merkezinde Yüksek Lisans Tezi (olarak hazırlanmıştır), 1968).

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Kahire, H. 1351), VI, 302.

⁵⁴ Çağdaşı Mâlik b. Enes, onu kendi dönemlerinde Medine'deki tek yetkili hukukçu ve hadisçi olarak görüyordu. Bkz: İbn Sa'd, II/11, 135; krş: Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Bd. I, (Leiden: E. J. Brill 1967), 280-83.

⁵⁵ İsfahânî, *Egânî*, IV, 48.

⁵⁶ İbn Sa'd, II, 11, 128-33, 135.

⁵⁷ J. Horowitz, *Islamic Culture*, (1928), 43-44.

hayatına dâir bir iki ayrıntı bilinmektedir ki, bu da onun (Hz.) Ali soyuna karşı olumsuz bir tutum içinde olmadığını göstermektedir. Bir keresinde istemeden birinin ölümünden sorumlu olduğunda, vicdanı Ali b. Hüseyin tarafından teskin edilmişti⁵⁸ ve bu teselliye duyduğu minnettarlık, hükümdar hâmisinin (*royal patron*) Kur'ân'da (Nûr: 11) ismi verilmeyen (Hz.) Ayşe'ye iftira atanın aslında (Hz.) Ali olduğunu kabul etmesi için onu zorlamaya çalıştığında gösterdiği inatçı kararlılıkta bir rol oynamış olabilir; zira Zührî bu kişinin Abdullah b. Übey olduğu görüşünde ısrar etmiştir. Onun bilgi bütünlüğünü koruma ve Emevî baskısı ve etkisinden uzak kalma çabalarını gösteren anekdotlar, elinden çıkan kendi materyalinin tarafgir eğilimlerden nispeten uzak olduğunu göstermektedir⁵⁹.

Ya'kûbî'nin Zührî'ye yaptığı atıflar, çoğunlukla Vâkîdî tarafından aktarılan ve (Hz.) Peygamber'in şiretiyle ilgili olan hadisleri onun kaynaklığına dayanarak kullandığını göstermektedir. Bununla birlikte, Zührî'nin adının otoritesini ve prestijini çağrıştıran bir başka bildirim, Ya'kûbî'nin metninin daha sonraki bir bölümünde bulunmaktadır (II, 261). Halife Abdülmelik (M. 685-705), Abdullah b. Zübeyr'in orada kontrolü elinde tutması nedeniyle Suriyelilerin Mekke'ye hacca gitmesini engelleme politikasını, Zührî'nin kaynaklığıyla (Hz.) Peygamber'in Müslümanlar için Beytül-Makdis de dahil olmak üzere üç hac yerinin mübah olduğu yönündeki sözüne dayandırarak haklı çıkarmaktadır. Zührî'ye atfedilen bu rivayetin sahte olduğu haklı olarak ileri sürülmüştür (bkz: Bir önceki dipnotta yer alan kaynak); ancak yine de böyle bir atıf, Zührî'nin isminin sonraki âlimler arasında sadece (Hz.) Peygamber'in şireti ile ilgili değil, aynı zamanda vefatından sonraki ilk 20-30 yıllara ilgili hadisler için sahip olduğu muazzam prestij ve otoriteyi çok iyi göstermektedir.

8. Abdülmelik b. Hişâm

Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'âfirî el-Basrî, İbn İshak'ın (Hz.) Peygamber biyografisinin tanınmış editörüdür. Hayatının büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdikten sonra 218/60 yılında Fustat'ta vefat etmiştir⁶⁰. Şöhreti büyük ölçüde *Sîre*'nin edisyonuna dayanmaktadır; ancak aynı zamanda başarılı bir filolog ve şecerecidir. En azından bir sonraki Müslüman otorite tarafından saygı görmüştür⁶¹.

Ya'kûbî'nin ona atıfta bulunması, Taberî'nin aksine, İbn İshak'ın *Sîre*'sine yalnızca İbn İshak'ın öğrencisi Ziyad b. Abdullah el-Bekkâî tarafından kendisine aktarılan gözden geçirilmiş haliyle erişebildiğini göstermektedir. Bu sonuncusu, İbn Hişâm'ın Kûfe'de derslerini dinlediği hadisçilerden biriydi. Taberî'ninki gibi diğer tarihi eserlerde İbn İshak'ın kaynaklığına dayanılarak aktarılan hadislerle *Sîre*'nin elimize ulaşan metni karşılaştırıldığında, İbn Hişâm'ın edisyonunu hazırlama sürecinde yaptığı ekleme, çıkarma ve süslemelerin kapsamı hakkında bir fikir edinilebilir. İbn İshak'ın metninin zaten önemli olan (Hz.) Ali yanlısı havasına yaptığı katkı uzun zamandan beri bilinmektedir. Böylece Ya'kûbî, kullanmayı seçtiği ölçüde, (Hz.) Peygamber'in yaşadığı dönemde (Hz.) Ali'nin İslâm'ın ilk günlerindeki rolüne dâir daha belirgin ve olumlu bir imaj inşa etmek için sağlam bir temele sahip olmuştur.

9. Bekkâî

Ebû Muhammed Ziyâd b. Abdullah b. Tufeyl el-Âmirî el-Bekkâî, Ya'kûbî tarafından sadece İbn İshak ve İbn Hişâm arasındaki âracı-aktarıcı (*intermediate-transmitter*) rolünü belirtmek için zikredilmiştir. O 183/799 yılında orada vefat eden Kûfeli bir hadisçidir.

İbn Hallikân⁶² bize onun İbn İshak'ın *Sîre*'sini ezbere bildiğini ve onun izniyle öğrettiğini bildirmektedir. Söylendiğine göre eserin tamamının en az iki nüshasını istinsah etmiş ve İbn Hişâm bu nüshalardan birini kendi neşri için kullanmıştır. İbn İshak'ın eserinden Taberî tarafından alıntılanan bölümler ise onun diğer iki öğrencisi olan Seleme b. Fadl el-Ebraş el-Ensârî ve Yûnus b. Bükeyr'in rivayetlerine dayanmaktadır. Bekkâî'nin bir hadisçi olarak doğruluk ve güvenilirlik

⁵⁸ Taberî, III, 2478; krş: İbn Sa'd, V, 158.

⁵⁹ A. A. Duri, "Al-Zuhri: A Study on the Beginnings of History Writing in Islam", BSOAS (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*), XIX (1957), 10-11.

⁶⁰ İbn Hallikân, I, 521.

⁶¹ Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuât*, (Kahire: Se'âde Matbaası, H. 1326), 315.

⁶² Çev: de Slane, I, 545.

konusundaki itibarı, Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel tarafından kabul edilmesiyle sağlam bir şekilde tesis edilmiştir.

10. İbn İshak

Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr el-Muttalibî, (Hz.) Peygamber'in hayatı ve seferleriyle ilgili hadislerin en önde gelen derleyicilerinden birisiydi. Onun *Sîre'si*, (Hz.) Peygamber'in sîretine dâir daha sonraki tüm rivayetlerin etrafında şekillendiği bir asıl örnek (*matrix*) haline gelmiştir. Yazar yaklaşık H. 85 yılında Medine'de doğmuş ve H. 150 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

İbn İshak'ın hocaları ve bilgi aldığı kişiler çoğunlukla ikinci nesil hadisçilerden oluşuyordu. Onun isnatları bir bakışta, aralarında Zührî, Abdullah b. Abbâs ve Âsım b. Ömer'in de bulunduğu en çok dayandığı kişileri göstermektedir. Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Kâsım b. Muhammed, Ebân b. Osman b. Affân ve (Hz.) Ali soyundan Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ebî Tâlib'den '*işittiği*' söylenmektedir⁶³. İbn İshak'ın çağdaşları ve daha sonraki Müslüman kaynaklar arasındaki itibarı farklı şekillerde aktarılmıştır; öyle ki 14. yüzyılda yaşamış bir yazar⁶⁴ İbn İshak'ın itibarını teyit etmek amacıyla lehte ve aleyhte tüm referansları bir araya getirmiştir. Karşı tarafta İbn İshak hakkında bazı olumsuz yorumlar vardır. (*Ancak*) bunlar kesinlikle onun zamanının en ünlü Medineli fakîhi Mâlik b. Enes ile olan kişisel rekabetinin bir sonucu gibi görünmektedir. Mâlik b. Enes'in İbn İshak'a yönelttiği suçlama onun Kaderî ve Şîî olduğu yönündedir; ancak bunun *Sîre*'den ziyade (Hz.) Peygamber'in sünneti üzerine kurulu fıkıh alanındaki görüş ayrılıklarına dayanması muhtemeldir. Bu nitelikteki hadisler *Sîre*'nin önemsiz bir bölümünü oluşturur⁶⁵.

Mâlik'in İbn İshak'a yönelttiği Kaderî ve Şîî eğilimli suçlamalarına, Yahudilerin kaynaklığına dayanan hadisleri naklettiği için deccal (*antichrist*) olduğu suçlaması da eşlik etmiştir. Bu iki önemli şahsiyet arasındaki söz konusu kişisel husumetin mirası, İbn İshak hakkında daha sonra yazılan biyografik kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. İbnü'n-Nedîm (s. 136) onun Yahudilerin ve Hristiyanların kaynaklığına dayanarak hadis rivayet ettiğini aktarır. Ancak genel olarak bakıldığında, İbn İshak'ın kaynaklığına ve güvenilirliği hakkında şüpheye yer bırakmayan bir hüküm söz konusudur. Tayâlisî, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve diğer bazı kaynakların onun *sünen* ve *fıkıhla* ilgili hadislerini, özellikle de bazen isnatları tam olmadığı için, kendi başlarına tam kaynak olarak görmedikleri gerçeğini kabul etmek için (*bu şekilde*) küçük bir nitelemeye izin verilebilir.

Bununla birlikte, İbn İshak'ın *Sîre*'sinin, İbn Hişâm'ın elinde yeniden düzenlenmesinden önce bile önemli miktarda Hz. Ali soyundan malzeme içerdiğine şüphe yoktur⁶⁶. (Hz.) Ali figürünü ve onun inanç adına yaptığı kahramanlıkları çevreleyen efsanevi hava, şüphesiz İbn Hişâm'ın editoryal dikkatiyle güçlendirilmiştir; fakat Medine'ye vardıktan sonra⁶⁷ (Hz.) Muhammed ve (Hz.) Ali arasındaki kardeşlik bağı gibi hadislerin orijinal eserdeki (*composition*) varlığı, İbn İshak'ın (Hz.) Ali soyu ile ilgili hadislerle karşı sempatik bir tutum sergilediğinin kanıtıdır.

Ya'kubi daha sonra hem editörü hem de yazarı aracılığıyla (Hz.) Ali'nin erken İslâm'daki rolünü yüceltme ve (Hz.) Peygamber'le olan özel ilişkisini vurgulama yönünde belirgin bir şekilde yönlendirilmiş bir esere erişmiştir. (Hz.) Ali'nin selefine olan borçluluğu hem temel kaynakların ilk listesinde hem de belirli hadislerin kaynağı olarak onun adına yapılan periyodik atıflarda kabul edilmektedir. Ya'kûbî'nin İbn İshak'tan aldığı malzemenin büyük bir kısmı farkedilmeden rivayetine karışmıştır. Onun ismine yapılan özel atıflar, mevcut araştırma için özellikle önemli olmayan ifadelerle bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Ya'kûbî tarafından Ebû'l-Abbâs Seffah (M. 750-754) dönemindeki fakîhlerden biri olarak zikredilmektedir.

⁶³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, (Kahire: 1931), I, 214.

⁶⁴ Ebû'l-Feth Muhammed b. Seyyidünnâs el-Ya'merî el-Endelüsî.

⁶⁵ A. Guillaume, Giriş, XXXIV.

⁶⁶ Th. Nöldeke, "Zur tendenziosen Utgeschichte des Islams", *ZDMG (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)*, Bd. 52, 29f.

⁶⁷ İbn Hişâm, III, 1434.

11. Ebû Hasan ez-Ziyâdî

Ebû Hasan Hasan b. Osman ez-Ziyâdî, Ya'kûbî'nin beyan ettiği kaynaklar arasında, zaman açısından ona en yakın olanıydı. Onun H. 242⁶⁸ ya da H. 243'te⁶⁹ öldüğü bildirilmektedir.

Kendisinden önceki birçok ünlü kaynak gibi o da Abbâsî merkezi ve taşra yönetiminde çeşitli resmî görevlerde bulunmuştur. İlk görevi H. 205 yılında üstlendiği Horasan ve Hulvan dağ bölgesi valiliği idi⁷⁰. Yaşamı boyunca *kadılık* yapmış, edebiyatçı ve şecereci olarak yüksek bir üne sahip olmuştur. H. 215 yılında İshak b. İbrahim tarafından Me'mûn'un *Kur'ân*'la ilgili talimat mektubunun okunması için bir araya getirilen önde gelen *fukahâ* grubunun bir üyesiydi⁷¹. Öncelikli ilgi alanlarına dâir bir gösterge ancak ona atfedilen ve çoğu şiir ve edebiyat (*adab*) ilgili olan eserlerin başlıklarından çıkarılabilir. Ayrıca genel bir tarih de yazmış olabilir⁷².

12. İbnü'l-Münzir el-Kelbî

Daha doğru bir ifadeyle, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâ'ib b. Bişr el-Kelbî klasik dönemin en ünlü Arap şecerecilerinden biriydi. Bir süre Bağdat'ta yaşamış ve H. 206 yılında vefat etmiştir.

İbn Kuteybe'ye göre⁷³, büyük dedesi Bişr, oğulları Sâ'ib, Ubeydullah ve Abdurrahman ile birlikte Cemel savaşında (Hz.) Ali'nin safında savaşmıştır. Babası da H. 146 yılında Kûfe'de vefat eden başarılı bir şecereci ve tefsir âlimiydi. İbnü'l-Kelbî, kendisine atfedilen yüz kırk küsur kitap ismine bakılırsa üretken bir yazardı⁷⁴. Bunlar şecere, hem İslâmî dönem hem de İslâm öncesi tarih, coğrafya ve eski eserler gibi çok geniş bir konu yelpazesini kapsamaktaydı.

Ya'kûbî'nin metnindeki tek bir nottan (II, s. 190) bu kaynağın, yazarın (Hz.) Ali'nin halifeliğine dâir rivayetinin bir kısmının kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Kelbî'nin kendi *Târih*'i, bu bilgi için kendi yazıları arasında en muhtemel kaynak gibi görünmektedir. Söz konusu hadis Kelbî'ye Abdurrahman b. Hüseyin b. Süveyd kaynağı ile ulaşmış, o da bunu dedesinden almıştır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin meşhur tahkim kararından önce bir keresinde Fırat kıyısında nasıl yürüdüğünü ve o sırada herhangi bir anlaşmazlıkta hakemlik görevini asla kabul etmeyeceğine dâir yemin ettiğini açıklamaktadır. Bu rivayet, Eş'arî'yi (Hz.) Ali'ye ihanetinden dolayı gözden düşürmek için olaydan sonra yazılmış bir kehanet görünümündedir.

13. İsa b. Yezîd b. De'b

Ebü'l-Velîd İsa b. Yezîd b. Bekir b. De'b el-Leysî el-Medenî, Şeddahoğulları koluyla Kinâne Kabilesi'ne mensuptur⁷⁵. "... *Hicaz halkı*" arasındaki en büyük edebî şahsiyetlerden biriydi⁷⁶. Babası ve kardeşi de Arapların tarihi ve şairleri hakkındaki bilgileriyle hatırı sayılır bir üne sahiptiler.

Bu kaynağın hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Görünüşe göre kendisi saygın bir şairdi⁷⁷ ve tarihi hadisler için sık sık bilgi veren bir kişi olarak alıntılanmış gibi görünmektedir. Taberî, çoğu halifeliğin ilk dönemleriyle ilgili olan çok sayıda rivayetin isnadında onu râvi olarak zikreder. Bunların büyük çoğunluğu onu çeşitli hadislerin ilk aktarıcısından sonra kaynak zincirinde ikinci sırada gösterir. En sık bilgi aldığı kişilerden biri Salih b. Keysân idi. Taberî ve Belâzürî'nin⁷⁸ rivayetlerinde en çok değer verdiği şey, (Hz.) Ömer ve (Hz.) Osman'ın hilâfetleri hakkında onun kaynaklığında aktardığı bilgilerdi. Şüphesiz Ya'kûbî'nin bu iki halife hakkındaki rivayetleri için de önemli bir kaynaktı.

⁶⁸ Taberî, III, 1434.

⁶⁹ *Fihrist*, 160; krş: Sezgin, 316.

⁷⁰ Taberî, III, 1043.

⁷¹ Aynı Eser, 1121.

⁷² *Târihu Bağdâd*, I, 157.

⁷³ *Ma'ârif*, 266.

⁷⁴ *Fihrist*, 140.

⁷⁵ *Ma'ârif*, 267.

⁷⁶ Taberî, III, 589.

⁷⁷ *Fihrist*, 133.

⁷⁸ *Kitâbü Ensâbü'l-Eş'râf*, (ed: Goitein), (Kudüs, 1936), V, 2, 9, 85.

Taberî, İsâ hakkındaki biyografik notlarında, onu konuşurken çok iffetli, ancak edebî üretimde üretken bir kişi olarak nitelendirir. Bu üretimin kalitesi önemli ölçüde değişmiş olabilir. Edebî ve şecereye dâir materyalleri kolaylıkla kabul görmüş gibi görünse de, bazı nakilciler onun tarihi rivayetlerinin güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmış ve hatta bazıları onu hadis uydurmakla suçlamıştır. Halife Hâdî'nin büyük teveccühüne mazhar olmuş, zamanının başka hiçbir edebî şahsiyetine göstermediği takdir ve onuru ona göstermiştir. H. 171 yılındaki vefatından sonra soyu Basra'da yaşamıştır.

14. Heysem b. Adî et-Tâî

Ebû Abdurrahman Heysem b. Adî et-Tâî el-Buhtürî, H. 130 yılında Kûfe'de doğmuş ve H. 207 veya 209 yılında vefat etmiştir. Bir süre babasının yerleştiği Vâsıt'ta yaşamıştır. Yaşamının bir noktasında gözden düşmüş ama daha sonra halife Mehdî, Hâdî ve Hârûnürreşîd'in güvenini kazanmıştır. Kendi soyundan gelenler Bağdat'ta ikamet etmiştir⁷⁹.

İbnü'n-Nedîm⁸⁰ şiir, tarih ve şecereyle ilgili olarak yazarlığına atfedilen yaklaşık 50 eserin başlığını listeler. Hâricî olduğuna inanılıyordu ve bu konuda bir kitabın yanı sıra Hasan b. Ali'nin biyografisini ve vefatını anlatan bir kitap yazmıştır.

Heysem, Ebû Mihnef ve Medâ'inî ile birlikte Irak tarih ekolünün bir temsilcisiydi. Eserleri tarih yazımının biçimsel yönlerine esnek bir yaklaşım sergiler; kimi zaman tarihi anlatım biçimini (*haber*), kimi zaman da yıllık biçimini (*annalistic*) benimser. İlgi alanları son derece çeşitlidir ve ayrı bir monografi yazmak için, örneğin *Halifelerin Mühür Yazıtları* gibi, uzmanlık konuları seçmiştir.

Görünüşe göre bu kaynak başlıca tarihçiler tarafından iyi karşılanmıştır. Zira hemen hepsi tarafından bolca alıntılanmıştır. Genellikle hadisleri doğrudan kendi yazılarından alınmıştır; ancak bazen Taberî ve Belâzürî tarafından aracı bir râvî vasıtasıyla alıntılanma da olmuştur. En sık bilgi aldığı kişi, Ya'kûbî'nin Heysem'den aldığı rivayetlerin kaynağı olarak özellikle belirttiği Abdullah b. Ayyâş'tır. Diğer râvileri arasında Mücâlid b. Saîd ve Avâne öne çıkmaktadır. Heysem'in rivayetlerinin büyük çoğunluğu tek bir râviden alınmış olup Emevî ve Abbâsî halifeliklerinin ilk dönemlerine aittir. Çok sayıda rivayet de onun tek kaynağına dayanmaktadır. Taberî'nin kendi kaynağına dayanarak bildirdiği rivayetlerin en geç olanı H. 169 tarihlidir.

Bu gözlemlerden hareketle, Heysem b. Adî'nin, Ya'kûbî'nin Emevîler ve erken dönem Abbâsîler hakkındaki rivayetleri için önemli bir kaynak olduğu varsayılabilir. Bu bakımdan o, Taberî, Belâzürî ve daha az ölçüde Dîneverî ile aynı çizgiyi takip etmektedir.

15. Abdullah b. Ayyâş⁸¹ el-Hemdânî

Bu kaynak, sakalının kıllarını yolduğu için *mantuf* (yolunan) lakabıyla isimlendirilmişti⁸². Vefatına dâir kesin bir tarih bilinmemektedir; ancak Mehdî ya da Hâdî döneminde olduğu tahmin edilebilir.

Abdullah'ın rivayetleri (*traditions*) çoğunlukla kendisinden kaynaklıdır. Görünüşe göre Abbâsî halifesi Mansûr'la yakın ilişkiler içindeydi ve onun *meclisin* düzenli bir üyesiydi⁸³. Oldukça Abbâsî yanlısı ya da daha doğrusu Emevî karşıtıydı. Taberî'nin aktardığı bir rivayete (III. 51) bakılırsa Abdullah, yerine geçtikten sonra Ebû'l-Abbâs'ın yanına gitmiş ve insanları "...el-Cezîre'nin eşeği, hizmetçi bir kadının aşağılık oğlundan" (muhtemelen son Emevî halifesi 2. Mervan'ı M. 744-49 kastediyor) kurtardığı ve yerine "... (Hz.) Peygamber'in baba tarafından amcasının (Abbâs) oğlunu" getirdiği için Allah'a şükretmiştir. Taberî'nin (III. 331) Abdullah'ın Mansûr'la konuşmasına dâir aktardığı bir başka anekdot, onun (Hz.) Ali'ye karşı olumlu bir eğilim içinde olabileceğini düşündürmektedir.

⁷⁹ Ma'ârif, 267.

⁸⁰ Fihrist, 145-46.

⁸¹ Bu isim M. Th. Houtsma'nın Ya'kûbî'nin metnini neşrinde (Leiden: E. J. Brill, 1883, II, 4) yanlışlıkla "Abbâs" olarak yazılmış ve bu hata son Dâru Sadr-Dâru Beyrut baskısında tekrarlanmıştır (II, 6).

⁸² Ma'ârif, 267.

⁸³ Aynı Eser; krş: Taberî, III; 435.

Abdullah'ın rivayetlerinin çoğu Heysem b. Adî tarafından aktarılmıştır; ancak Taberî (II. 723; III. 331) ve Belâzürî (s. 255) tarafından aktarılan birkaç rivayetin isnadı, Ebû Mihnef gibi diğer önde gelen tarihçi ve hadisçilerin de onun bazı materyallerini muhafaza ettiklerini göstermektedir. Normalde Abdullah kendi adına aktarılan bilgiler için nihâi kaynaktır; ancak sadece önceki menşelerden kaynaklanan bilgileri aktardığı birkaç rivayet kaydedilmiştir.

16. Muhammed b. Kesîr el-Kureşî

Kur'ân konusunda Kûfeli bir otorite olan Muhammed, Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin (ö. H. 146) halefidir. Bu âlimlerin her ikisi de *Kur'ân* tefsirleri yazmış ve bilgilerinin çoğunu Ebû Salih'e dayandırmışlardır. Ya'kûbî (II. s. 33), *Kur'ân* ve onun (Hz.) Peygamber'e aktarımı hakkında verdiği bilgiler için onu başlıca kaynağı haline getirir. Onun kaynağıyla ilgili olarak kabul ettiği tek rivayet, *Kur'ân*'ın bölüm bölüm değil, küçük parçalar halinde indirildiği yönündedir. Ayrıca Ya'kûbî (II, s. 443) bize onun Emîn (M. 809-813) döneminde parladığını belirtmektedir.

17. Ebû Sâlih

Ebû Salih (el-Fezârî olarak anılır) Ali b. Ebi Talib'in kız kardeşi Ümmü Hânî bnt. Ebî Tâlib'in hizmetlisi idi. Muhtemelen *Kur'ân* tefsiri konusundaki derin bilgisinden dolayı *sâhibü't-tefsir* olarak anılırdı. Ancak *Kur'ân*'ı gözüyle okuyamadığı bildirilmektedir⁸⁴. İsmi geçtiği râvi zincirleri, en sık muhatabının İbn Abbâs olduğunu⁸⁵ ve onun kaynaklığından haber verenler arasında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin de bulunduğunu göstermektedir⁸⁶. Ayrıca Ebû Tâlib ailesinin geçmişi ve şeceresi konusunda da otorite olarak kabul edilmiştir⁸⁷.

18. Muhammed b. Sâib el-Kelbî

Ebû'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, yukarıda bahsedilen ve H. 146 yılında ölen Hişâm el-Kelbî'nin babasıdır. Kûfe'de ikamet ediyordu ve Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'as'ın isyanında yer aldı. Ayrıca H. 82 yılında Deyrû'l-Cemâcim Savaşı'nda da onun tarafında savaşmıştır. Kendisinden sonra gelen oğlu gibi o da şecere ve Arap kabilelerinin geçmişi konusunda bir kaynak olarak ünlüydü. *Fihrist*'te (s. 139) Süleyman b. Ali tarafından *Kur'ân* öğretmesi için Kûfe'den Basra'ya getirildiği ve bir görüş ayrılığının onu kendi tefsirini yazmaya yönelttiğine dair bir anekdot anlatılır. İbn İshak, *Sîre*'de *Kur'ân* hakkındaki rivayetleri için ondan alıntı yapmaz. Ancak hem Taberî hem de Belâzürî Emevî dönemiyle ilgili rivayetlerde ondan oldukça geniş bir şekilde alıntı yapmıştır. İbn İshak, (*halife*) Abbâs'ı olumsuz bir şekilde gösteren ve bu nedenle İbn Hişâm tarafından *Sîre*'nin baskısında çıkarılan bir rivayeti onun kaynağından kullanmıştır. Bu rivayet Taberî'den (I, 1344) yeniden alınmıştır. Bu isnad, Kelbî'den, yani Ebû Salih'ten İbn Abbâs'tan gelen rivayetler için en sık kullanılan kaynak tertibini sergilemektedir. Ya'kûbî'nin *Kur'ân*'ın parça parça indirildiği ifadesi için aktardığı tam da bu tertiptir. Bu bilgi muhtemelen Kelbî tarafından *Kur'ân*'ın bölünmesi üzerine yazıldığı iddia edilen bir kitaptan (*Kitâbü Taksîmü'l-Kur'ân*) alınmıştır. Ya'kûbî onu Mansûr dönemindeki fukahâ arasına dahil eder.

19. Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Seyf el-Medâinî

Ebû'l-Hasan el-Medâinî, Kureyşli Şems b. Abdümenaf ailesinin azatlısıydı. H. 135'te doğmuş ve H. 215'te ya da başka bir rivayete göre H. 225'te vefat etmiştir. Edebî faaliyetleri geniş bir konu yelpazesini kapsamakta, İbnü'n-Nedîm tarafından kendisine 239 eser atfedilmektedir (s. 147-162). Bunlar (Hz.) Peygamber tarihi, Kureyş tarihi ve şeceresi, halifeler tarihi, belirli olayların anlatımları, fetihler tarihi ve çeşitli şairlerin anlatımları gibi daha genel kategoriler altında toplanmıştır. *Fihrist*, onun en kapsamlı tarih çalışmasının Mu'tasım dönemine kadar gelen *Kitâbü Ahbârü'l-Hulefâ 'i'l-Kebîr* olduğunu belirtir.

Neredeyse tüm sonraki hilâfet tarihçileri büyük ölçüde Medâinî'nin eserine itimat ediyorlardı. Belâzürî ve Yâkût onu kendi eserleri için birincil kaynak olarak kullanmışlardır. Taberî de özellikle halife Hişâm'ın saltanatının sonu ve Velid'in saltanatının başlangıcı için onun

⁸⁴ Ma'ârif, 242.

⁸⁵ İbn Sa'd, I/1, 28.

⁸⁶ Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Siffin*, 367.

⁸⁷ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, (ed: Ahmed Sagir), (Kahire, 1368/19-49), 7.

malzemesinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Ebû Mihnef'in yanında, Medâinî onun halifelik tarihi için ana kaynağı gibi görünmektedir. Taberî, Belâzürî ve Müberred gibi onun *Kitâbü'l-Havâric*'inden yararlanmıştır.

Ya'kûbî de, ilk kaynak açıklaması dışında onun kaynaklığına atıfta bulunmamasına rağmen, Medâinîye büyük ölçüde borçlu durumdadır. Medâinî, genel hilâfet tarihinin yanı sıra, erken döneme ait belirli olaylar hakkında monografiler de yazmıştır. Bunların Ya'kûbî tarafından, özellikle (Hz.) Ali'nin hilâfetini anlatırken kullanıldığı tahmin edilebilir; örneğin *Kitabü'n-Nehrevân* ve *Kitâbü'l-Cemel* gibi. Bu müstakil eserlerden biri olan *Kitâbü Hutabü Ali (aleyhi's-salam)* ve *Kutubihi ila Ummâlihi*'nin başlığındaki ifadede, Ya'kûbî'nin (Hz.) Ali'nin hilâfeti hakkındaki tartışmasının ikinci yarısının kaynağının bu eser olduğu sonucuna varmak kaçınılmazdır.

20. Ebû Ma'ser el-Medenî

Ebû Ma'ser Necîh b. Abdîrahmân el-Medenî es-Sindi⁸⁸ Yemen'de doğdu, Medine'de Mahzûmî bir ailenin hizmetlisiydi. Mehdî döneminde (M. 775-785) özgürlüğüne kavuştu. (Hz.) Muhammed'in sözleri ve eylemlerinin yanı sıra genel olarak siyer hakkında kapsamlı bilgiye sahip ünlü bir hadisçiydi. Bir *megâzî* kitabı⁸⁹ yazdığı söylenmektedir ki, muhtemelen Vâkıdî tarafından aynı isimli kendi eseri için istişare edilmiştir. H. 170 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir⁹⁰.

Ebû Ma'ser, İbn İshak ile Vâkıdî arasında (Hz.) Peygamber biyografisinin ara aşamasını temsil etmektedir. Halife Mansûr'un eşi Ümmü Mûsâ bnt. Mansûr el-Himyeriyye'nin emriyle Bağdat'a getirilmiş ve kendisine 1.000 dinar maaş bağlanmıştı. Bu koşullar altında Ebû Ma'ser'in, hanedanın cediti olan (Hz.) Peygamber'in amcası Abbâs'ın aleyhine bilgi yaymış olması pek muhtemel değildir. Aynı şekilde, Ebû Ma'ser'in eserinde (Hz.) Ali soyu ve Emevîler için herhangi bir açık eğilimin engelleneceği tahmin edilebilir.

Ebû Ma'ser'in hocaları ve râvileri, Vâkıdî'de adının çok miktarda zikredilmesiyle belirtilmemiştir. Taberî ve İbn Sa'd'daki isnatların sağladığı kanıtlar, onun başlıca üç râvisinin Mûsâ b. Yesâr (İbn İshak'ın amcası), İbn Ömer'in hizmetlisi Nâfi' ve İbn İshak tarafından güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmeyen Şurahbil b. Sa'd (ö. H. 123) olduğunu göstermektedir. İbn Sa'd ve Vâkıdî'de Ebû Ma'ser'in ismine yapılan çok sayıda atıftan, onun hâkim olduğu alanın (Hz.) Muhammed'in seferleri ve ashabının biyografileri olduğu anlaşılmaktadır. Ya'kûbî'nin (Hz.) Peygamber'in seferleri hakkındaki anlatımına Vâkıdî aracılığıyla yaptığı katkı bir yana, Ya'kûbî'nin (Hz.) Peygamber'in vaazları ve sözleri hakkındaki bölümünün (II, s. 89-108) büyük ölçüde Ebû Ma'ser'e dayanması muhtemeldir. Bu, kaynaklara ilişkin açıklamasında söz konusu kaynağı ayrı bir atıfta bulunmasının tek gerekçesi olabilir.

21. Harezmi

Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim el-Harezmî, Ya'kûbî'nin astrolojik verileri için kullandığı iki kaynaktan birisidir. Fars kökenlidir ve Taberî (III, s. 1363) tarafından *el-Mecûsî* olarak adlandırılır. Me'mûn'un saltanatı sırasında bir süre saray astronomu statüsüne sahip olmuştur. H. 220-230 yılları arasında vefat ettiği bildirilmektedir.

Harezmi, astronomi ve astrolojinin yanı sıra, Taberî ve Mes'ûdî tarafından alıntılanan bir kitapta tarihle⁹¹ ilgilenmiş ve ayrıca bir coğrafya yazmıştır⁹². Ya'kûbî'nin kendi eseri için onun tarihi materyallerinden herhangi birini kullanıp kullanmadığı son derece şüphelidir. Metinde ona sadece erken dönem Müslüman tarihindeki dört olay için verdiği astrolojik görünüm (configurations) için özel olarak atıfta bulunulmuştur. (Hz.) Muhammed'in doğumu (II, s. 7), peygamber olarak görevlendirilmesi (II, s. 22), vefatı (II, s. 113) ve torunu (Hz.) Hüseyin'in vefatı (II, s. 245).

⁸⁸ Bu lakabın kökeni için bkz: E. Sachau, İbn Sa'd, III, 1, Einleitung XXV.

⁸⁹ *Fihrist*, 136; krş: Sezgin, 291-2.

⁹⁰ Ma'ârif, 235.

⁹¹ *Fihrist*, 383.

⁹² *Kitâbü Sûretü'l-Arz*, (ed: H. Von Mzik), (Leipzig, 1926).

22. Mâşallah el-Hâsib

Mâşallah el-Hâsib el-Müneccim, Emevîlerin son dönemlerinde ve Abbâsîlerin erken dönemlerinde yaşamış bir başka ünlü astrologdur. İbnü'n-Nedîm'e göre⁹³ asıl adı Mişa olan bir Eserî'nin oğlu olan bir Yahudi'ydî. Me'mûn döneminde, 200/815 yılında vefat ettiği söylenir.

Mâşallah, Nevbahtî ile birlikte, Mansûr'un Bağdat'ı kurması için gün ve saat olarak en uygun zamanı tespit etmek için yıldız falı bakan müneccimlerden biriydi. *Fihrist*'te ona atfedilen bir düzine kadar eser, çoğunlukla astroloji ve astronominin çeşitli yönleriyle ilgilidir. Ya'kûbî'nin amaçları doğrultusunda, (Hz.) Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesi ve vefatı vesilesiyle alınan astrolojik okumalar için Harezmi'ye alternatif bir kaynak olarak kullanılmıştır.

Yukarıda adı geçen kaynaklara ek olarak Ya'kûbî, anlatısının çeşitli yerlerinde bahsettiği başkaları tarafından aktarılan rivayetleri de kullanmıştır. Bunlardan biri, *Kur'ân* konusunda tanınmış bir otorite ve H. 32 ya da 33 yılında Medine'de vefat eden (Hz.) Peygamber'in yakın arkadaşı İbn Mes'ûd'dur⁹⁴. O ve (Hz.) Ali, erken dönem İslâm fikhının Irak ekolünün, özellikle de *Kur'ân*'a dayalı fıkıh doktrininin isimsiz kaynakları olarak ünlenmişlerdir⁹⁵. Basralıların aksine Kûfelilerin kaynağıydı. İbn Mes'ûd'un erken dönem biyografik anlatılarından biri onun Mekke'de *Kur'ân*'ı yayan ilk kişi olduğunu bildirir⁹⁶. İbn Sa'd ve Taberî'deki pek çok rivayette onun adı, *Kur'ân*'ın (Hz.) Peygamber'e indirilmesiyle ilgili bilgilerin nihâi kaynağı olarak sık sık geçmektedir. Bu tür rivayetlerde onun adı Ya'kûbî tarafından anılmıştır (Örneğin II, s. 43).

Ya'kûbî'nin metninde atıfta bulunduğu bir diğer râvî Muhammed b. Ali b. Süleyman en-Nevfelî'dir. Görünüşe göre bu kaynak, dedesi Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs'ın sırdaşı olan, Ya'kûbî'nin kendi zamanında önde gelen bir Hâşimî şahsiyetiydi. Cetleri vasıtasıyla Hâşimî ailesi ile ilgili rivayetlerin koruyucusuydu ve bunların bir kısmını Ya'kûbî'ye sözlü olarak iletti⁹⁷. İsmi, Hâşimî ve (Hz.) Ali soyu aile tarihi hakkında bilgi veren rivayetlerin isnatlarında geçmektedir⁹⁸. Mes'ûdî'nin tanıklığı doğruysa, bu aile rivayetlerini somut hale getiren *Kitâbü'lAhhâr* adlı bir kitap yazmıştır⁹⁹. Ancak bu kaynağın erken dönem Şîî ricâl kitaplarının hiçbirine dahil edilmeye layık görülmemiş olması önemlidir. Ya'kûbî'nin (Hz.) Ali soyu ve Hâşimî rivayetleri için atıfta bulunduğu bir diğer kaynak Ebû Abdullah Fadl b. Abdurrahman el-Hâşimî'dir (II, s. 27).¹⁰⁰

Ya'kûbî'nin (Hz.) Ali'nin mektupları ve çeşitli valileriyle yaptığı anlaşmalarla ilgili anlatımının bir kısmının kaynağına dâir kanıt, yazar tarafından 200. sayfada verilmiştir. (Hz.) Ali'nin Cârîye b. Kudâme'yi diplomatik bir görevle görevlendirmesi ve bu vesileyle ona verdiği talimatlar Ya'kûbî'ye aşağıdaki kaynaktan ulaşmıştır: Gıyas, Fıtr b. Halîfe'den, o da belgeyi bizzat okuyan Ebû Hâlid el-Vâlibî'den. Bu râvilerden ilki Houtsma tarafından geçici olarak Tûsî'nin Şîî yazarlar listesinde (s. 149) adı geçen Gıyas b. İbrahim olarak tanımlanmıştır. İkincisi, İbn Kuteybe'ye göre (s. 301) (Hz.) Ali'nin kariyeriyle ilgili çeşitli rivayetlerin isnatlarında adı geçen açık bir Şîî destekçisiydi¹⁰¹. Dolayısıyla Ya'kûbî'nin sadece (Hz.) Ali soyundan gelen kaynaklardan değil, aynı zamanda Ya'kûbî'nin dönemiyle aşağı yukarı çağdaş olan yazarlar tarafından Şîî oldukları bilinen ya da bildirilen kişilerden de yararlandığı açıktır.

Ya'kûbî'nin hangi kaynaktan ya da hangi râvî zinciriyle geldiğini belirtmeksizin doğrudan alıntı yaptığı bir diğer erken dönem kaynağı Kümeyl b. Ziyâd'dır (II, s. 205-06), (Hz.) Osman'dan o şehirdeki valisi Saîd b. el-Âs'ın görevden alınmasını talep etmek için gelen Kûfe heyetinin bir üyesiydi. Aslen Yemenli olan Kümeyl, (Hz.) Ali'nin bilinen bir taraftarı ve yoldaşıydı.

⁹³ *Fihrist*, 382.

⁹⁴ E. Sachau, İbn Sa'd, III, 1, Einleitung XV.

⁹⁵ J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 2. Bsk., (Oxford 1953), 31.

⁹⁶ İbn Sa'd, III/1, 107.

⁹⁷ *Târih*, II, 361. Bir kâtibin bu ismin ilk iki unsurunu değiştirdiği tahmin edilebilir. Genellikle Ali b. Muhammed vs. olarak geçer. Sonraki iki dipnotta alıntılanan metinler ile karşılaştırınız.

⁹⁸ İsfahânî, *Mekâtîl*, 465.

⁹⁹ *Mürûc*, V, 4.

¹⁰⁰ Krş: İsfahânî, *Mekâtîl*, 205.

¹⁰¹ Aynı Eser, 31; Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn*, 242; İbn Sa'd, V, 392; krş: *Ricâlü't-Tûsî*, 273.

Me'mûn'un saltanatıyla ilgili olaylar hakkında doğrudan bilgi veren kişi Ahmed b. Abdurrahman el-Kelbî'dir (II, s. 438) Ya'kûbî, çeşitli (Hz.) Ali soyundan olanların yaşamları ve ölümleri hakkındaki anlatımında da onların doğrudan kaynaklıklarına dayanan bilgiler aktarır.

Bireysel rivayetlere ilâştirilen bu birkaç özel isim dışında, Ya'kûbî rivayetlerinin hangi bölümlerinin hangi kaynaklardan geldiğini belirtmez. Bunun yerine, metnin gövdesinde yeni bir rivayetin nerede başladığını belirtmek için daha kısaltılmış ve kişisel olmayan bir yöntem benimser.

Bu yöntem, bağımsız bir kaynağa dayanan yeni ve ayrı bir rivayeti tanıtmak ya da aynı konudaki alternatif ve değişken rivayetlerden bahsetmek için yarım düzine kadar kısa deyim ya da tek bir kelimenin, kullanılmasından ibarettir. Bunların en göze çarpanları şunlardır: Kâle (veya ravé) ba'duhum, kâle ba'du'l-hukemâ, kâle âhirûn veya sadece kâle. Bunlardan daha sık rastlananlar ise kişisel olmayan edilgen deyimler şeklindeki ve-kîle ile ve-yükâlû'dür.

Bu ifadelerin çeşitliliği ve sıklığı, Ya'kûbî'nin eserini yazarken kullandığı kaynaklardaki geniş farklılıkları ve açık çelişkileri zımnen kabul ettiği şeklinde anlaşılabilir. Bununla birlikte, bu delil çatışmasıyla başa çıkma ve genel bir eleştiri ve kabul edilebilirlik ilkesini yükseltme girişiminin açık bir göstergesi bulunmaktadır. Bu pasajın metni daha önce yukarıda aktarılmıştır. (Hz.) Peygamber'in babası Abdullah'ın vefat tarihi konusuna atıfta bulunurken Ya'kûbî'nin söz konusu noktada âlimlerin ve hadisçilerin çoğunluğunun icmasıyla örtüşen rivayeti tercih ettiğini dile getirdiği görülmektedir. Bu tek örnek dışında, yazarın bir rivayeti diğerine tercih etmek için kullandığı tercih kriterleri ifşa edilmemiştir. (Tarih) metninin ikinci cildine yazdığı giriş, yazarın öncelikle kaynaklarındaki farklılıkları ve tutarsızlıkları uzlaştırarak pürüzsüz ve özet bir anlatı sunmakla ilgilendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Genel olarak Ya'kûbî'nin kaynakları sahihlik ve kapsamlılık açısından Belâzürî ve Taberî'ninkilerle karşılaştırılabilir. Onun en çok tercih ettiği kaynaklar arasında hem Irak hem de Hicaz tarih geleneği ekollerinin temsilcileri bulunmaktadır. Bu seleflerden bazıları zaten kendi eserlerini yazarken (Hz.) Ali soyuyla ilgili malzemesini tercih etme eğilimindeydi. Buna ek olarak, Ya'kûbî'nin eserinin (Hz.) Ali yanlısı tonundaki önemli bir artışın, başta Ca'fer b. Muhammed olmak üzere önde gelen (Hz.) Ali soyundan olanların ve onların taraftarlarının kaynaklığına atfedilen bilgilere geniş ölçüde güvenmesine bağlanabileceği açıktır.

Mâşallah ve İbn Hişâm dışında, Taberî'nin Tarih'i, Yakubî'nin ismini verdiği kaynakların her biri tarafından aktarılan bilgileri kullanmaktadır. Ancak Ya'kûbî'nin İshak b. Süleyman, Ebü'l-Bahterî ve Ca'fer b. Muhammed'den gelen rivayetleri daha fazla kullandığı ve bunlara orantılı olarak daha fazla yer verdiği açıktır. Taberî'ye kıyasla kitabının kapsamı açısından daha az malzeme kullanmıştır. Üstelik, onun anlatısı Taberî'nin (Hz.) Ali ve soyu için kullandığı Ebû Mihnef (ki Tûsî'nin Fihrist'ine dahil edilecek kadar Şii taraftarı olarak görülmüştür. s. 155) gibi diğer kaynaklardaki rivayetleri içermez ve ortak kaynaklardan hareketle, Ya'kûbî'nin stratejik bir düzenleme yaptığı ve (Hz.) Ali soyu için olumlu bir muamele ile uyumlu olmayan pek çok malzemeyi çıkardığı varsayılabilir. Ya'kûbî'nin kendi kaynaklarında yer alan malzemeyi stratejik olarak ihmal ettiğine dâir hususi örnekler için, bir yandan anlatısının belirli bölümlerinin bu mevcut kaynaklardan bazılarıyla, diğer yandan da kabaca çağdaş eserlerin anlatımlarının sağladığı kanıtlarla ayrıntılı bir karşılaştırma yapılması gerekecektir.

Ya'kûbî'nin Kaynaklarındaki Geçici Çıkarmalar

250-320	200-270	150-220	100-170	50-120
Ya'kûbî				
		İshak b. Süleyman		
		Ebü'l-Bahterî		
			Ca'fer b. Muhammed	
		Ebân b. Osman		

		Vâkıdî		
			Mûsâ b. Ukbe	
				Zührî
		İbn Hişâm		
			Ziyâd el-Bekkâî	
			Muhammed b. İshak	
	Ebû Hasan el- Ziyâdî			
		Ebü'l-Münzir el- Kelbî		
			Îsâ b. Yezid b. De'b	
		Heysem b. Adî		
			Abdullah b. Ayyâş	
		Muhammed b. Kesîr		
				Ebû Sâlih
			Muhammed b. Sâib	
		Medâinî		
			Ebû Ma'ser	
		Hârizmî		
		Mâşallah		